

Masterproject: afstudeerscriptie

Ervaren culturele dreiging als verklaring voor etnische uitsluiting

Universiteit Utrecht

Student:	Astrid de Jong
Datum:	Juni 2012
Begeleider:	Dr. M.T.A. Coenders
Tweede beoordelaar:	Dr. F. Fleischmann
Universiteit Utrecht:	Algemene Sociale Wetenschappen
Programma:	Multiculturalisme in vergelijkend perspectief

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Samenvatting	5
Inleiding	6
Theorie en hypothesen	9
Data en methode	19
Resultaten	25
Conclusie en discussie	35
Literatuur	39
Appendix A: meetinstrumenten	42

Voorwoord

De afgelopen maanden heb ik mij bezig gehouden met etnische uitsluiting en dreiging die mensen ervaren van groepen met een andere culturele achtergrond. Steeds weer vang ik signalen op dat dit onderwerp speelt in de samenleving, uit de media en uit gesprekken met mensen in mijn omgeving. Het zijn problemen die voorkomen in een cultureel diverse samenleving. Verscheidenheid zal onder invloed van globalisering eerder toenemen dan afnemen en daarom vermoed ik dat etnische uitsluiting en ervaren dreiging nog wel een tijdje actueel zullen blijven.

Echter, de komende tijd zal ik het onderwerp even laten rusten. Mijn onderzoek is voltooid en nu ligt hier het resultaat. 'Ervaren culturele dreiging als verklaring voor etnische uitsluiting' is mijn afsluiting van de Master Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief die ik gevolgd heb aan de Universiteit Utrecht.

Deze scriptie had ik niet kunnen schrijven zonder de nodige hulp en daarom wil ik van de gelegenheid gebruik maken om iedereen die hieraan heeft bijgedragen te bedanken. Allereerst mijn begeleider, Marcel Coenders, die niet moe werd mijn vragen te beantwoorden en zonder wiens kennis ik niet zo ver was gekomen. Ook wil ik Fenella Fleischmann bedanken, die als tweede beoordelaar tijd in dit project heeft gestoken. Mijn medestudenten hebben mij gedurende het hele proces voorzien van goede feedback, met name Floris Peters, Bertine den Boer, Leonie Steijvers en Monica Hanekamp. Jullie bijdragen werden enorm gewaardeerd. Tot slot bedank ik mijn familie en vrienden voor hun steun en interesse en in het bijzonder mijn vriend, die mij altijd opvrolijkt als ik het even niet meer zie zitten. Bedankt!

Samenvatting

In dit onderzoek is aan de hand van de etnische competitie theorie gekeken naar culturele dreiging en etnische uitsluiting en in het bijzonder naar de groepen mensen die culturele dreiging ervaren. Ook de rol van economische dreiging is meegenomen om te kijken in hoeverre economische en culturele dreiging complementair zijn en in hoeverre beide vormen etnische uitsluiting kunnen verklaren. Er is gebruik gemaakt van gegevens over Nederland, afkomstig uit de European Values Study uit 2008 (n=1495). Aan de hand van Structural Equation Modeling is een model geschat met directe en indirecte effecten, waarbij gebruik is gemaakt van zowel regressie als factoranalyse. Uit de resultaten kwam naar voren dat ervaren dreiging inderdaad een goede verklaring biedt voor etnische uitsluiting en dat culturele dreiging hierbij een sterker effect heeft dan economische dreiging. Werklozen, handarbeiders, laag opgeleiden en mensen met een sterke nationale identiteit ervaren meer economische dreiging van migranten. Culturele dreiging wordt met name ervaren door mensen met een lager opleidingsniveau, mensen met een sterke nationale identiteit en door mensen met autoritaire houdingen.

Inleiding

In de meeste landen wonen tegenwoordig mensen van verschillende afkomst. Hoewel het grootste deel van de Duitsers, Fransen en Nederlanders hun wortels hebben in het land waar ze wonen, wonen er in de meeste Europese landen ook Aziaten, Amerikanen, Arabieren en Afrikanen. Deze diversiteit is niet nieuw, maar de mate waarin het voorkomt is dat wel (Gellner, 1983). Het samenleven van verschillende groepen in een gebied gaat niet altijd goed en wanneer er meerdere groepen zijn, is de kans op een groepsconflict groter. Zo waren er tijdens de jaarwisseling van 2009-2010 problemen tussen Molukkers en Marokkanen in de Culemborgse wijk Terweijde (De Gelderlander, 01-01-2010) en recenter ontstonden er spanningen tussen Polen en Nederlanders toen de PVV een meldpunt oprichtte voor 'overlast door Midden- en Oost-Europeanen' (Elsevier, 15-02-2012).

Waarom ontstaan er soms conflicten tussen verschillende etnische groepen? Conflicten tussen groepen mensen van verschillende afkomst laaien makkelijker hoog op omdat mensen zich sterk identificeren met hun eigen groep (Tajfel & Turner, 1979). Als etnische conflicten escaleren, kunnen de gevolgen groot zijn, zoals bij het geweld in voormalig Joegoslavië in de jaren '90 van de vorige eeuw. Ook de holocaust was een gevolg van problemen tussen etnische groepen en sindsdien staat men in Europa argwanend tegenover tekenen van etnische uitsluiting. De geschiedenis heeft zijn sporen nagelaten en heeft ons geleerd dat spanningen tussen etnische groepen op ernstige problemen kunnen uitlopen.

Zoals hierboven beschreven wordt etnische uitsluiting als een probleem voor de samenleving ervaren. Dit roept vragen op over de aard en de herkomst van deze etnische uitsluiting. Uit eerder onderzoek is naar voren gekomen dat wanneer mensen dreiging ervaren van etnische of culturele groepen, dit in veel gevallen leidt tot een negatieve houding ten opzichte van deze groepen (Bobo, 1988). Ervaren dreiging wordt daarom gezien als belangrijke determinant van etnische uitsluiting (Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002; Tolsma, Lubbers & Coenders, 2008). Deze dreiging kan zowel economisch als cultureel zijn: mensen kunnen het gevoel hebben dat hun economische positie bedreigd wordt doordat leden van een andere groep om dezelfde banen en huizen strijden. Daarnaast kan men ook het gevoel hebben dat de eigen cultuur bedreigd wordt door de aanwezigheid van andere culturen, bijvoorbeeld als etnische groepen andere normen en waarden uitdragen. Wanneer er competitie tussen verschillende groepen plaats vindt, ontstaat etnische uitsluiting (Scheepers et al., 2002) en daaruit volgt dat wanneer de mate van competitie stijgt, etnische uitsluiting vaker of in een sterkere vorm plaatsvindt.

De etnische competitie theorie (Coenders, 2001, Scheepers et al., 2002) stelt dat ervaren dreiging kan leiden tot etnische uitsluiting en maakt daarbij onderscheid tussen economische en culturele dreiging. Deze theorie is al meerdere malen getoetst, op individueel niveau en op contextueel niveau (Scheepers et al., 2002; Semyonov, Rajzman & Gorodzeisky, 2006;

Tolsma et al., 2008; Schneider, 2008; Meuleman, Davidov & Billiet, 2009; Rink, Phalet & Swyngedouw, 2009; Manevska & Achterberg, 2011). Vooral de economische verklaring is hierbij uitvoerig getest, waarbij dan op contextueel niveau gekeken werd naar de algemene economische situatie in een land. Hierbij werd duidelijk gespecificeerd welke veranderingen en situaties invloed hebben: wanneer werkloosheid stijgt bijvoorbeeld, lijkt men eerder geneigd tot etnische uitsluiting (Scheepers et al., 2002; Meuleman et al., 2009). Op individueel niveau is de persoonlijke economische situatie van individuen onderzocht, waarbij duidelijk is geworden wie er economische dreiging ervaren van migranten: dit zijn veelal de groepen die in een vergelijkbare sociaal-economische positie verkeren als migranten. (Scheepers et al., 2002; Rink et al., 2009; Semyonov et al., 2006).

De culturele verklaring lijkt tot nog toe wat minder uitgewerkt te zijn en de culturele component blijft veelal op contextueel niveau. Op macro-niveau is door meerdere onderzoeken het effect van de grootte van de *outgroup* op culturele dreiging meegenomen (Meuleman et al., 2009; Rink et al., 2009). Daarnaast is op meso-niveau gekeken naar de aanwezigheid van moskeeën en islamitische scholen in de omgeving om bepaalde aspecten van etnische uitsluiting te verklaren (Tolsma et al., 2008). Manevska en Achterberg (2011) hebben wel op individueel niveau culturele dreiging getoetst en veronderstellen dat mensen met een lage culturele beroepsstatus, een laag opleidingsniveau en een sterke hang naar autoritarisme meer dreiging zullen ervaren van minderheden. Echter, zij toetsen tegelijkertijd de economische verklaring aan de hand van opleidingsniveau, sociaal-economische status en ook een sterke hang naar autoritarisme, waardoor niet duidelijk wordt in hoeverre de economische verklaring van belang is en in hoeverre de culturele verklaring een antwoord biedt.

Er kan gesteld worden dat de etnische competitie theorie op contextueel niveau uitvoerig is getoetst. Uit eerder onderzoek is naar voren gekomen welke groepen meer economische dreiging van migranten ervaren en eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting. Wie er culturele dreiging ervaren van migranten, is nog niet gespecificeerd in de context van de etnische competitie theorie. Daar zal in deze studie verder op in worden gegaan. In dit onderzoek zal dus gekeken worden naar ervaren dreiging en etnische uitsluiting, waarbij de nadruk ligt op het verklaren waarom sommige mensen meer dan anderen culturele dreiging ervaren en daarom eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting. De vraag die daarbij gesteld wordt is als volgt: *welke rol speelt ervaren culturele dreiging bij etnische uitsluiting en welke factoren versterken het gevoel van culturele dreiging door etnische minderheden in Nederland?*

In dit onderzoek wil ik aan de hand van ervaren dreiging het proces van etnische uitsluiting verklaren. Etnische uitsluiting wordt hier gedefinieerd als het hebben van negatieve houdingen jegens andere groepen, waarbij het onderscheid tussen groepen gemaakt wordt op basis van etniciteit (Blumer, 1958; Coenders, 2001). Ik wil daarbij hypothesen toetsen met

betrekking tot autoritarisme en nationale identiteit. Deze attitudes blijken een rol te spelen bij het stemmen op radicaal rechtse anti-immigratie partijen (Mudde, 2007) en omdat het stemmen op een radicaal rechtse partij veelal samenhangt met etnische uitsluiting (Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002; Rydgren, 2007) verwacht ik dat mensen met autoritaire houdingen en mensen met een sterke nationale identiteit eerder geneigd zullen zijn tot etnische uitsluiting. Daarnaast zullen ook economische factoren die een verklaring kunnen bieden voor etnische uitsluiting worden meegenomen. Er zal in deze studie dus een onderscheid gemaakt worden tussen culturele en economische dreiging. Ik wil een simultane test uitvoeren om te kijken welke verklaringen overeind blijven als er gecontroleerd wordt voor de andere verklaringen. Het is dus niet zozeer de bedoeling om te onderzoeken welke theorie kan worden aangenomen ten koste van andere verklaringen, maar om te onderzoeken in hoeverre de verschillende theorieën complementair zijn en elkaar kunnen aanvullen.

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant, omdat in eerder onderzoek aangetoond is dat ervaren culturele dreiging een rol speelt bij het verklaren van etnische uitsluiting. Echter, wie zich cultureel bedreigd voelen is in het kader van de etnische competitie theorie nog niet uitputtend onderzocht. Daarnaast is dit onderzoek maatschappelijk relevant, omdat meer kennis van etnische uitsluiting kan leiden tot een betere aanpak ervan in de praktijk.

In het volgende hoofdstuk zal aan de hand van verschillende theorieën een model worden opgesteld, waaruit hypothesen afgeleid worden. Vervolgens wordt de gebruikte data besproken en wordt verslag gedaan van de analyses. In het hoofdstuk resultaten worden de bevindingen gerapporteerd en in de conclusie wordt de onderzoeksvraag beantwoord. Tot slot worden de beperkingen van het onderzoek besproken in de discussie.

Theorie en hypothesen

In dit onderzoek wil ik voortbouwen op de etnische competitie theorie – een theorie die de ideeën van de realistische conflict theorie en de sociale identiteitstheorie met elkaar verbindt. De kern van de realistische conflict theorie is dat mensen in een samenleving met elkaar concurreren om schaarse goederen en dat hierdoor een conflict tussen groepen kan ontstaan. Deze theorie stelt dat wanneer er competitie tussen groepen plaatsvindt, de solidariteit binnen de eigen groep versterkt wordt en dat dit leidt tot een negatieve houding jegens andere groepen (Blalock, 1967; Blumer, 1958; Coser, 1956; Sherif, 1967). De etnische competitie theorie combineert deze ideeën met de sociale identiteitstheorie: mensen hebben behoefte aan een positieve groepsidentiteit en zijn voortdurend bezig met categoriseren en beoordelen waar zij staan ten opzichte van de ander. Door de drang om de eigen groep als positief en superieur te ervaren, worden andere groepen als negatief en inferieur afgebeeld, met name wanneer andere groepen ook daadwerkelijk anders zijn dan de eigen groep (Tajfel & Turner, 1979).

Dreiging

De synthese van deze twee paradigma's wordt dus de etnische competitie theorie genoemd en heeft als belangrijkste uitgangspunt dat competitie tussen etnische groepen leidt tot negatieve beeldvorming jegens de *outgroup* doordat persoonlijke of collectieve omstandigheden bedreigd worden (Coenders, 2001). Gevoelens van economische en culturele dreiging opereren hierbij als mechanisme: wanneer mensen het gevoel hebben dat hun omstandigheden bedreigd worden, raakt het proces van identificatie en contra-identificatie in een stroomversnelling en verslechteren de verhoudingen tussen verschillende etnische groepen (Bobo, 1988; Scheepers et al., 2002). De eerste hypothese is dan ook als volgt:

H1: Naarmate men meer economische en culturele dreiging ervaart van migranten, zal men eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting.

Economische dreiging

Waaruit bestaat de competitie tussen etnische groepen? Deze wordt in de literatuur onderverdeeld in twee categorieën: concurrentie om economische en om culturele goederen. Economische dreiging wordt in de literatuur meestal benaderd als een strijd om schaarse goederen. Het gaat dan bijvoorbeeld over concurrentie om banen en huizen (Blalock, 1967). Men kan zich economisch bedreigd voelen door een andere etnische groep als men strijdt om dezelfde banen en huizen en de kans op het bemachtigen van bijvoorbeeld een goede baan daardoor afneemt. Resultaten van eerder onderzoek laten inderdaad zien dat mensen die zich in eenzelfde sociaal-economische positie bevinden als veel etnische minderheden

en dus in hetzelfde segment banen en huizen zoeken, meer dreiging ervaren en eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting (zie o.a. Manevska & Achterberg, 2011; Scheepers et al, 2002; Schneider, 2008). In Nederland zijn etnische minderheden oververtegenwoordigd onder de handarbeiders, lager opgeleiden en mensen met een lager inkomen (Dagevos, 2009; Gijsberts & Herweijer, 2009), dus in deze segmenten zal de concurrentie sterker zijn. Daarnaast zullen werklozen meer dreiging ervaren van etnische minderheden, omdat voor hen de competitie met andere groepen over banen reëler is. Daarom verwacht ik het volgende:

H2: (a) Handarbeiders, (b) werklozen, (c) lager opgeleiden en (d) mensen met een lager inkomen zullen meer economische dreiging ervaren en daarom eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting.

Concurrentie om banen en huizen gaat direct in op de persoonlijke omstandigheden van het individu die een baan of een huis zoekt. Echter, economische dreiging kan ook abstracter plaatsvinden als de economische omstandigheden van de groep als geheel in gevaar komen. De economische dreiging die dan ervaren wordt, komt niet voort uit angst voor een verslechtering van de eigen economische situatie, maar uit frustratie over een mogelijke neergang van de economische situatie van de groep als geheel. Het is bijvoorbeeld aangetoond dat etnische uitsluiting toeneemt als immigratie voor een grotere *outgroup* zorgt (Rink, Phalet & Swyngedouw, 2009; Savelkoul, Scheepers, Tolsma & Hagendoorn, 2011) en dat etnische uitsluiting heviger lijkt te zijn als het minder goed gaat met de economie (Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2006). Hierbij gaat het niet alleen om individuele dreiging, want ook de mensen wiens omstandigheden niet direct beïnvloed worden door migranten geven aan meer geneigd te zijn tot etnische uitsluiting. Volgens Blumer (1958) heeft dat te maken met 'the sense of group position'. Dit is een collectief idee van waar men staat als groep zijnde en belangrijk hierbij is dat men ervaart dat de dominante groep een exclusief recht heeft op bepaalde posities in de maatschappij. Wanneer men het idee heeft dat de groepspositie bedreigd wordt, komen negatieve gevoelens als verdedigingsmechanisme naar boven en ontstaat etnische uitsluiting (Bobo, 1999; Blumer, 1958).

Culturele dreiging

Naast economische competitie kan er ook concurrentie plaatsvinden om culturele goederen die gevoelens van groepsdreiging kunnen veroorzaken. Uitwerkingen van de sociale identiteitstheorie en de realistische conflict theorie noemen in deze context bijvoorbeeld macht (Blalock, 1967) en culturele identiteit (Tajfel & Turner, 1979) als potentiële frictiepunten waarover conflict zou kunnen ontstaan. Onderzoek naar deze culturele verklaring van dreiging en etnische uitsluiting heeft bijvoorbeeld gekeken naar

waardeconflicten. Zo stellen Sniderman en Hagendoorn (2007) dat men in Nederland eerder botst met moslimmigranten omdat deze sterker afwijkende normen en waarden hebben in vergelijking tot andere migrantengroepen. Omdat moslims in Nederland over het algemeen qua cultuur verder afstaan van de gemiddelde Nederlander dan andere migrantengroepen, is de kans op een cultureel conflict ook groter en zullen mensen eerder dreiging ervaren en geneigd zijn tot etnische uitsluiting (Sniderman & Hagendoorn, 2007).

Schneider (2008) testte de etnische competitie theorie en probeerde daarbij duidelijker onderscheid te maken tussen culturele en economische factoren dan in eerdere studies was gedaan. Haar bevindingen lijken erop te wijzen dat de economische verklaring een kleinere rol speelt dan voorheen verwacht en dat juist angst voor culturele conflicten sterker tot etnische uitsluiting leidt. Ander onderzoek heeft gekeken naar het effect van de aanslagen van elf september 2001 en laat aan de hand daarvan zien dat de houding jegens moslims nadien is verslechterd (Jaspers, Van Londen & Lubbers, 2009). Daarnaast bevestigde onderzoek naar tolerantie dat mensen verschillende maten van tolerantie tonen, afhankelijk van het onderwerp dat ze gevraagd worden te tolereren. Normen en waarden die verder afstaan van de meerderheidscultuur kunnen daarbij op minder tolerantie rekenen (Verkuyten & Slooter, 2007). Dit wijst erop dat men niet per se een negatieve houding heeft jegens de groep als geheel, maar dat de beeldvorming beïnvloed wordt door bepaalde culturele aspecten, zoals de normen en waarden van een etnische minderheidsgroep. Er zijn dus aanwijzingen dat etnische uitsluiting voor een deel veroorzaakt wordt door culturele factoren (Schneider, 2008; Sniderman & Hagendoorn, 2007). In tegenstelling tot de economische verklaring is het bij de culturele variant nog niet duidelijk wie er precies culturele dreiging ondervinden van etnische minderheden en waarom. Om deze hiaat op te vullen, is het interessant om te kijken naar gerelateerde onderzoeksgebieden, zoals onderzoek naar tolerantie en stemgedrag.

Autoritarisme

Al sinds de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw houdt men zich bezig met de vraag waarom sommige mensen zich makkelijker laten leiden in hun gedrag en opinies dan anderen. Eén van de antwoorden daarop was autoritarisme (Fromm, 1929). De klassieke versie van deze theorie ontstond onder invloed van Freuds ideeën over de psyche en stelde dat mensen met een zwak ego meer terugvallen op de geïnternaliseerde normen en waarden in hun superego. Deze mensen hebben daardoor sterkere autoritaire persoonlijkheidskenmerken en dit uit zich in een hoge mate van gehoorzaamheid aan autoriteiten enerzijds en de neiging om zwakkere anderen te onderwerpen anderzijds (Fromm, 1929).

Hoewel men in de psychologie Freuds ideeën over id, ego en superego voor het grootste deel heeft losgelaten, blijken autoritaire persoonlijkheidskenmerken een goede voorspeller voor bepaalde vormen van gedrag te zijn. Na de holocaust in de jaren '40 kwam er veel

aandacht voor onderzoek naar vooroordelen, ethocentrisme en tolerantie. Onder andere de studie van Adorno et al. (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950) is bekend geworden en creëerde een nieuwe theorie over autoritarisme en vooroordelen.

Autoritarisme, zo stelt de theorie, is een persoonlijkheidskenmerk dat zich kan uiten als een gevoeligheid voor ondemocratische of fascistische ideeën. Niet iemands houding en opinie zijn kenmerk van zijn persoonlijkheid, maar de vatbaarheid voor ideeën en de mate waarin mensen geneigd zijn om andermans houding over te nemen. Als er een verschuiving plaatsvindt in de maatschappij en ideologieën die eerder taboe waren salonfähig worden, dan zullen mensen met autoritaire persoonlijkheidskenmerken eerder en sterker reageren op deze nieuwe ideologieën, omdat zij hier gevoelig voor zijn (Adorno et al., 1950). Altemeyer (1996) verfijnde de ideeën van Adorno et al. verder en onderscheidde drie dimensies van autoritarisme: autoritaire onderwerping, autoritaire agressie en conformisme. Deze dimensies worden in dit onderzoek gebruikt ter definiëring van autoritarisme: autoritarisme is een complex patroon van opvattingen en attitudes die gekenmerkt worden door (1) de neiging tot onderwerping aan autoriteiten: *autoritaire onderwerping*, (2) de neiging om eenieder die afwijkt van de norm negatief te beoordelen: *autoritaire agressie* en (3) een hoge mate van onderwerping aan sociale normen en waarden: *conformisme* (Altemeyer, 1996).

Daarbij is belangrijk om vast te stellen dat autoritarisme tegenwoordig niet meer wordt gezien als een gefixeerd kenmerk, maar als een continuüm waarbij ontwikkeling mogelijk is over de levensloop. Met name educatie lijkt invloed te hebben op het ontwikkelen van autoritaire houdingen: hogeropgeleiden zijn minder vaak autoritair ingesteld dan lager opgeleiden. Er wordt vaak gesuggereerd dat dit te maken heeft met cultureel kapitaal: hoger opgeleiden kunnen de complexe sociale werkelijkheid beter bevatten en daarmee omgaan (Lipset, 1959) en intellectuele ontwikkeling zorgt voor een sterkere moraliteit, die niet gebaseerd is op het volgen van de sociale normen maar op een geïnternaliseerd begrip van wat goed is en slecht (Gabennesch, 1972). Om moraliteit te internaliseren en het gevoel te ontwikkelen dat men enige vorm van controle heeft over de situatie, is een bepaalde mate van begrip nodig ten aanzien van de samenleving. Dat ontstaat pas wanneer men met andere zienswijzen in aanraking komt en een breder perspectief ontwikkelt. Educatie leert mensen om van verschillende uitgangspunten naar een situatie te kijken en deze te beoordelen. Lager opgeleiden ontvangen minder lang onderwijs en komen daardoor minder met verschillende ideeën in aanraking, waardoor hun perspectief en wereldbeeld beperkt blijft en zijn daarom meer geneigd om autoriteiten te volgen (Gabennesch, 1972).

Het ontwikkelen van autoritarisme heeft niet alleen te maken met opleidingsniveau, maar ook met de opvoeding die men meekrijgt van de ouders. In gezinnen met nadruk op hiërarchische relaties en waar de kinderen conservatieve waarden meekrijgen zoals gehoorzaamheid, worden eerder conformistische houdingen gevormd (Adorno et al., 1950) en traditionele familiewaarden worden daarom gezien als een onderdeel van autoritarisme

(Altemeyer, 1996). Daarnaast is er een verband tussen religiositeit en autoritarisme (zie o.a. Altemeyer & Hunsberger, 1992; Laythe, Finkel & Kirkpatrick, 2001). Mensen met een sterke religieuze affiliatie en hebben vaak een sterkere conformistische houding. Dit komt omdat zij gewend zijn religieuze normen en waarden te volgen, bijvoorbeeld op het gebied van abortus en euthanasie en dat doen zij omdat hun geloof van hen vraagt zich aan zulke normen te conformeren. Tegelijkertijd zorgt religie voor een bepaalde mate van autoritaire onderwerping. Religieuzen onderwerpen zich vaker aan autoriteiten, zoals de paus, de predikant of de priester en laten zich in hun dagelijks leven leiden door wat religieuze autoriteiten hen zeggen dat goed is. Dit is een vorm van onderwerping aan autoriteiten, wat gezien wordt als onderdeel van autoritarisme (Adorno et al., 1950; Altemeyer, 1996).

Tenslotte is beroepsstatus van belang en hiervoor biedt de literatuur meerdere verklaringen. Onder invloed van globalisering verplaatsen verschillende industriële sectoren hun productie naar lagelonenlanden, waardoor er in Europa minder banen voor handarbeiders zijn (Betz, 1994). Daarom hebben handarbeiders, met name wanneer ze ongeschoold werk verrichten, een grotere kans op werkloosheid dan mensen met een kantoorbaan. Hierdoor ervaren zij meer economische onzekerheid en status-frustratie, wat tot hogere niveaus van psychologische spanning leidt. Deze frustratie komt tot uiting door andere groepen als zondebok te beschouwen (Lipset, 1959) en leidt dus tot een negatieve houding jegens afwijkende anderen. Dit wordt *autoritaire agressie* genoemd en is, zoals we hierboven al zagen, een onderdeel van autoritarisme. Als tweede verklaring noemt Lipset (1959) dat bepaalde beroepsgroepen in de maatschappij geïsoleerd zijn en minder in aanraking komen met politieke ideeën, onder andere omdat ze vooral omgaan met hun eigen groep, minder kranten en tijdschriften lezen en weinig interesse in politiek hebben. Dit argument is verder uitgewerkt door Gabennesch (1972) die stelt dat mensen in bepaalde beroepen sneller in contact komt met andersdenkenden, waardoor hun horizon verbreed wordt en deze mensen een genuanceerder beeld krijgen van andere groepen. Een breder perspectief, zoals we ook al zagen bij opleidingsniveau, vergroot het vermogen een eigen oordeel te vormen waardoor men zich minder zal onderwerpen aan autoriteiten. Afhankelijk van het soort werk dat men verricht en de mate van ontwikkeling die daarmee gepaard gaat, wordt autoritaire onderwerping dus verminderd of juist in stand gehouden.

Een autoritaire houding kan dus op verschillende manieren tot ervaren dreiging en etnische uitsluiting leiden. Door de neiging om afwijkende anderen als negatief te ervaren worden slechte eigenschappen van andere groepen sterker aangezet, waardoor men meer culturele dreiging van deze groepen zal ervaren. Daarnaast zijn mensen met een autoritaire houding conservatief en hechten ze meer belang aan het behoud van normen en waarden, waardoor de aanwezigheid van andere culturele groepen als bedreiging voor de eigen levenswijze ervaren kan worden. Minder cultureel kapitaal en een nauw perspectief kan een beperkt inlevingsvermogen tot gevolg hebben, waardoor men eerder wantrouwig staat

tegenover anderen en men meer dreiging zal ervaren van andere groepen. Tot slot kan de neiging om afwijkende anderen negatief te beoordelen leiden tot meer ervaren dreiging, wat zich vertaalt in een hoger niveau van etnische uitsluiting. De derde hypothese is daarom als volgt:

H3a: Naarmate men meer autoritaire houdingen heeft, zal men meer culturele dreiging ervaren en daardoor eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting.

Hierbij veronderstel ik op basis van de theorie dat lageropgeleiden, handarbeiders en mensen die zichzelf als religieus beschouwen, meer autoritaire houdingen hebben, daarom meer culturele dreiging ervaren en eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting:

H3b: Naarmate men een lager opleidingsniveau heeft, zal men meer autoritaire houdingen hebben.

H3c: Mensen die zichzelf als religieus beschouwen, zullen meer autoritaire houdingen hebben dan mensen die zichzelf niet als religieus beschouwen.

H3d: Handarbeiders zullen meer autoritaire houdingen hebben dan mensen uit andere beroepsgroepen.

In deze studie zal in navolging van Gabennesch (1972) autoritarisme behandeld worden als culturele verklaring van etnische uitsluiting. Hoewel een aantal factoren die leiden tot een hogere mate van autoritarisme voor een deel economisch van aard kunnen zijn, zoals opleidingsniveau en beroepsstatus, verwacht ik dat autoritarisme leidt tot culturele dreiging in plaats van tot economische dreiging. Dit omdat een autoritaire houding voor een groot deel bepaald wordt door opvoeding, sociaal-politiek klimaat en heersende normen en waarden. Autoritaire agressie, waarbij afwijkende anderen negatief beoordeeld worden, richt zich vooral op mensen die cultureel anders zijn, zoals mensen met een andere religie of afkomst (Altemeyer, 1996). Daarbij beschouw ik autoritarisme als een complex begrip dat meer weg heeft van een wereldbeeld (zie o.a. Gabennesch, 1972) dan van een systeem dat gebaseerd is op rationele keuzes. Hoewel het onderscheid tussen cultureel en economisch misschien niet altijd eenduidig is en in sommige gevallen wellicht uitwisselbaar, zal autoritarisme in dit onderzoek als culturele verklaring beschouwd worden.

Nationale identiteit

Een andere verklaring waarom sommige mensen meer dreiging ervaren dan anderen en dus eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting, kan gevonden worden in nationale identificatie. Sommige mensen identificeren zich sterker dan anderen met de groepsidentiteit van de

natiestaat waar ze in leven. Zo'n nationale identiteit wordt sterker wanneer mensen onder druk staan: in tijden van economische, politieke of sociale onzekerheid (Macdonald, 1993).

Nationale identificatie zorgt voor cohesie in een land en kan als positief worden ervaren, omdat het kan zorgen voor verbondenheid en daardoor bijdraagt aan het soepel functioneren van de natiestaat (Gellner, 1983). Echter, door globalisering komen migratiestromen op gang en dat zorgt voor de komst van nieuwe groepen waarmee men zich wellicht niet verbonden voelt, omdat zij mogelijk geen deel uitmaken van de nationale identiteit. Nieuwe groepen met een andere culturele of etnische achtergrond kunnen als economische bedreiging worden ervaren, bijvoorbeeld als zij strijden om dezelfde banen en huizen. Daarnaast kan men ervaren dat nieuwkomers een culturele bedreiging vormen voor de nationale identiteit en dit leidt ertoe dat men sterker vasthoudt aan deze identiteit (Swank & Betz, 2003). Men ervaart dan bijvoorbeeld de Nederlandse geschiedenis als een vitaal onderdeel van deze identiteit en is bang dat dit verloren gaat als nieuwe culturele groepen hierheen komen die onze geschiedenis niet kennen en hun eigen geschiedenis meebrengen. Het hebben van een gedeelde geschiedenis geeft mensen een gevoel van zekerheid en continuïteit en daardoor kunnen immigranten als bedreigend worden ervaren (Smeekes, 2011; Smeekes, Verkuyten & Poppe, 2011).

Nationale identificatie kan een verklaring bieden voor etnische uitsluiting omdat mensen de neiging hebben om de sociale werkelijkheid te categoriseren. Zoals eerder besproken, delen mensen de samenleving in groepen in en hebben daarbij de behoefte om hun eigen groep positiever te ervaren dan andere groepen (Tajfel & Turner, 1979). Volgens de zelf-categorisatie theorie (Turner & Reynolds, 2001) en de groep-lens theorie (Verkuyten, 2009) ervaren mensen bepaalde sociale identiteiten als zo belangrijk, dat zo'n identiteit een lens vormt om mee naar de werkelijkheid te kijken. Een sterke nationale identiteit zorgt er dan voor dat mensen zich meer bewust zijn van zaken die deze identiteit kunnen beïnvloeden en bedreigen. Dit werkt ongeveer op dezelfde manier als wanneer iemand een auto koopt en in de dagen daarna steeds auto's ziet van hetzelfde merk en model. Omdat identiteit herkenbaar en belangrijk is voor mensen met een sterke groepsidentiteit, valt het hen eerder op wanneer er iets gebeurt dat deze identiteit zou kunnen bedreigen (Verkuyten, 2009).

Pehrson, Vignoles en Brown (2009) maken daarbij onderscheid tussen verschillende dimensies van nationale identificatie en noemen in deze context etnische en civiele criteria, die beide op andere factoren van nationale identiteit van toepassing zijn. Etnisch nationalisme grijpt terug op het idee van een gedeelde geschiedenis, waarbij cultuur, taal en gezamenlijke voorouders een belangrijke rol spelen. Civiel nationalisme daarentegen heeft een meer open karakter en gaat over burgerschap en politieke participatie (Pehrson et al., 2009). Dit onderscheid is van belang, omdat de etnische variant per definitie aspecten van etnische uitsluiting in zich draagt. Immers, verbondenheid tussen mensen vanwege gezamenlijke voorouders en een gedeelde geschiedenis veronderstelt dat er ook mensen

zijn die geen deel uitmaken van deze afkomst en historie. Dit is bij de civiel nationalisme niet het geval, omdat nationale identificatie in die vorm gedefinieerd wordt in termen van participatie en niet op basis van afkomst. Pehrson et al. (2009) vonden in hun studie dat etnische indicatoren van nationale identificatie een sterker effect hadden op het hebben van vooroordelen dan wanneer een civiele definitie van nationale identiteit gehanteerd werd.

Een sterke nationale identiteit is in eerder onderzoek een goede indicator gebleken voor het stemmen op een radicaal rechtse partij (Lubbers, 2008). Omdat radicaal rechtse partijen in Europa zich veelal profileren op het gebied van migratie en in veel gevallen een xenofobische houding aannemen (Mudde, 2007), kunnen we het stemmen op een radicaal rechtse partij definiëren als een vorm van etnische uitsluiting. Daarom verwacht ik dat deze verklaring ook van toepassing kan zijn op andere vormen van etnische uitsluiting. De hypothese hierbij is:

H4a: Naarmate men een sterkere nationale identiteit heeft, zal men meer culturele dreiging ervaren en daardoor eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting.

Hierbij verwacht ik in navolging van Pehrson et al. (2009) het volgende onderscheid te kunnen maken:

H4b: Een etnische nationale identiteit heeft een sterker effect op culturele dreiging dan een civiele nationale identiteit.

In navolging van de globaliseringstheorie kan ook een voorspelling gedaan worden welke groepen mensen een sterkere nationale identiteit zullen hebben. De globaliseringstheorie stelt dat mensen in de huidige tijd angst kunnen ervaren door de veranderende wereld en dat zij om deze angst tegen te gaan, sterker vasthouden aan vertrouwde groepsidentiteiten (Betz, 1994; Swank & Betz, 2003). Dit effect zal sterker zijn voor de mensen die meer veranderingen ervaren in hun dagelijks leven. Onder invloed van globalisering vindt er in West-Europa een verandering plaats van een industriële naar een post-industriële samenleving. Dit betekent dat de dienstensector een enorme groei kent die ten koste gaat van de industrie (Snel & Engbersen, 1999). Mensen die werkzaam zijn in industriële sectoren, hebben dus een grotere kans op werkloosheid en ervaren hierdoor onzekerheid. Dit geldt met name voor handarbeiders, omdat het produceren van goederen in het buitenland goedkoper is en daardoor snel uit Nederland verdwijnt. Ook lager opgeleiden hebben last van deze onzekerheid, omdat zij vaker opgeleid zijn voor een specifiek beroep en zich daardoor minder snel aan kunnen passen aan een veranderende arbeidsmarkt (Swank & Betz, 2003). Hetzelfde geldt voor mensen met een laag inkomen en werklozen. Als arbeidsplaatsen naar het buitenland verhuizen en mensen hier werkloos worden, zal men als reactie op mondialisering sterker vasthouden aan de nationale identiteit. Daarom verwacht ik de volgende effecten:

H4c: Naarmate men een lager opleidingsniveau heeft, zal men een sterkere nationale identiteit hebben.

H4d: Handarbeiders zullen een sterkere nationale identiteit hebben dan mensen uit andere beroepsgroepen.

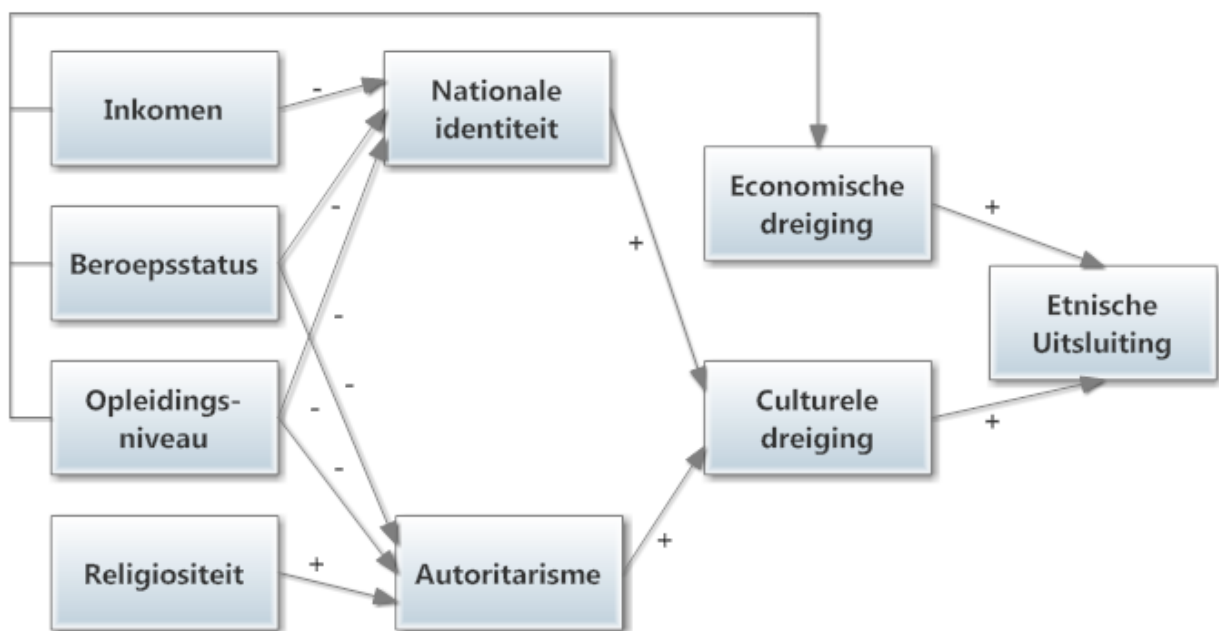
H4e: Naarmate men een lager inkomen heeft, zal men een sterkere nationale identiteit hebben.

H4f: Werklozen zullen een sterkere nationale identiteit hebben dan mensen die betaalde arbeid verrichten.

Het effect van nationale identiteit op dreiging of etnische uitsluiting is in eerdere studies onderzocht, maar daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen culturele of economische dreiging (Mummendy, Klink & Brown, 2001; Verkuyten, 2009). Omdat de vorming van een nationale identiteit een sociaal proces is wat te maken heeft met verbondenheid en een gedeeld cultuurbegrip en omdat deze identiteit leunt op culturele aspecten zoals taal, geschiedenis en politieke participatie, vermoed ik dat het effect van nationale identificatie op etnische uitsluiting verloopt via culturele dreiging.

Het model

Het theoretische model dat ik in dit onderzoek zal toetsen, is hieronder visueel weergegeven. De symbolen bij de pijlen duiden aan of het verwachte verband positief of negatief is. Economische en culturele dreiging zijn in dit model opgenomen als mechanismen die etnische uitsluiting kunnen verklaren.

Figuur 1. Theoretisch model ter verklaring van etnische uitsluiting.

Handarbeiders en werklozen vallen in figuur 1 onder de noemer van beroepsstatus. Ik verwacht daarbij dat beroepsstatus, opleidingsniveau en religiositeit een indirecte invloed hebben op culturele dreiging, waarbij dit verband gemedieerd wordt door een sterke nationale identiteit en een hoge mate van autoritarisme. Tot slot is in figuur 1 te zien dat opleidingsniveau, inkomen en beroepsstatus een direct effect op economische dreiging zouden kunnen hebben.

Data en methoden

Data

In dit onderzoek maak ik gebruik van bestaande data van de European Values Study. De laatste wave van gegevens die hiervan beschikbaar is, dateert van 2008. De European Values Study is een cross-culturele survey in 47 landen, maar in dit onderzoek zal ik alleen de gegevens over Nederland gebruiken. Ik gebruik deze dataset omdat dit de enige is waarin etnische uitsluiting, ervaren dreiging, nationale identiteit en autoritarisme allemaal zijn opgenomen. De vragenlijsten zijn afgenomen door opgeleide interviewers bij respondenten die verkregen zijn door een gestratificeerde steekproef te trekken uit adressenbestanden van de overheid, waarbij regio en grootte van de woonplaats in acht werden genomen. Per adres werd gevraagd naar de medewerking van de bewoner die als eerstvolgende jarig zou zijn, om de representativiteit te vergroten.

In Nederland zijn er gegevens van 1554 respondenten, waarvan 45 procent man en 55 procent vrouw. In de analyses zijn de gegevens van 1495 respondenten meegenomen en het aantal uitvallers is dus zeer beperkt. De respons voor deze survey bedroeg 48.9 procent, wat voor Nederlandse begrippen geen afwijkend percentage is.

Methode

Om te beginnen zullen de meetinstrumenten in het statistische programma SPSS worden samengesteld en zullen de verbanden tussen de verschillende concepten geëxploreerd worden. Aan de hand van factoranalyse zal bekeken worden of er een onderscheid gemaakt kan worden tussen economische en culturele dreiging en tussen etnische en civiele nationale identiteit.

Vervolgens zullen de andere berekeningen uitgevoerd worden met het programma Mplus. Dit programma is ontworpen voor structural equation modeling en heeft daarom als voordeel dat zowel directe als indirecte effecten in een padmodel geschat kunnen worden. Daarnaast heeft dit programma als voordeel dat factoranalyse en regressieanalyse tegelijkertijd in het model toegepast kunnen worden.

Het volledige model zal dus in Mplus geschat worden. Aan de hand van de modificatie-index zal gekeken worden of er verbeteringen aan het model mogelijk zijn. Ook zal er gecontroleerd worden op dubbelladers. Het best passende model zal vervolgens gebruikt worden om een uitspraak te doen over de opgestelde hypotheses.

Operationalisering: afhankelijke variabelen

Etnische uitsluiting. Dit concept wordt gemeten aan de hand van verschillende vragen¹ die meten of men geneigd is migranten uit te sluiten. Eén van deze metingen vraagt bijvoorbeeld of men vindt dat er teveel immigranten zijn in Nederland, een andere vraag gaat over groepen mensen die men niet als burens zou willen hebben. Er is een schaal opgesteld waarbij zes verschillende vragen een indicatie vormen voor etnische uitsluiting. Respondenten krijgen een score op deze schaal wanneer ze op vijf van de zes vragen een geldig antwoord hebben gegeven. De interne consistentie van de schaal is goed, Cronbach's alfa is 0.72.

Culturele dreiging. Culturele dreiging is gemeten aan de hand van drie vragen. Een voorbeeld hiervan is de stelling: 'de Nederlandse cultuur wordt ondermijnd door immigranten'. Van de drie items is een schaal opgesteld, waarbij een hoge score een hoge mate van ervaren culturele dreiging aangeeft. Cronbach's alfa voor deze schaal is 0.67.

Economische dreiging. Voor economische dreiging is een schaal opgesteld aan de hand van twee vragen die meten of mensen economische dreiging ervaren van immigranten. Een voorbeeld van zo'n vraag is: 'immigranten nemen de banen van autochtone Nederlanders in'. Een hoge score op deze schaal duidt een hoge mate van ervaren economische dreiging aan. Cronbach's alfa is 0.63, wat voor een schaal van twee items een redelijke betrouwbaarheid aangeeft.

Om te kijken of culturele en economische dreiging in de data als twee verschillende concepten onderscheiden kunnen worden, is allereerst een factoranalyse uitgevoerd. Hieruit werd duidelijk dat dit inderdaad het geval is, er komen duidelijk twee factoren naar voren met beide een Eigenwaarde hoger dan 1. Ook de verklaarde variantie is goed, het totaal van beide factoren komt uit op een percentage van 53,8. Op basis van de factorladingen wordt de vraag 'in de toekomst wordt het aantal migranten een bedreiging' bij culturele dreiging gevoegd. De vraag 'immigranten verergeren criminaliteit' wordt niet meegenomen in de analyses omdat deze indicator op beide factoren geen hoge lading heeft. De communaliteiten van de andere items zijn allemaal hoger dan 0,2 en kunnen dus als voldoende beschouwd worden. In tabel 1 worden de factorladingen, communaliteiten en de verklaarde variantie per factor weergegeven. Op basis van de resultaten zullen culturele en economische dreiging in de rest van de analyses als aparte concepten worden meegenomen.

¹ Zie appendix A voor de volledige lijst van gebruikte vragen en de correlaties tussen intermediaire en afhankelijke variabelen.

Tabel 1: Resultaten van *factoranalyse met economische en culturele dreiging*.

Item:	<u>Factor 1</u>	<u>Factor 2</u>	<u>Communaliteiten</u>
1. Het is beter voor de samenleving als immigranten [hun eigen cultuur behouden/zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur]	0,789	-0,160	0,648
2. De Nederlandse cultuur wordt [niet] ondermijnd door immigranten	0,711	0,344	0,624
3. Immigranten nemen [niet] de banen van autochtone Nederlanders in	0,174	0,547	0,329
4. Immigranten zijn [een/geen] belasting voor het uitkeringsstelsel	0,231	0,627	0,446
5. Immigranten verergeren [niet] de criminaliteit in Nederland	0,202	0,033	0,042
6. In de toekomst wordt het aantal immigranten in Nederland [een/geen] bedreiging	0,863	-0,034	0,746
Percentage verklaarde variantie per factor	39,5	14,4	

Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met n = 1495.

Operationaliseringen: intermediaire variabelen

Nationale identiteit. Voor nationale identiteit is allereerst een factoranalyse uitgevoerd met zes items die mogelijk een sterke nationale identiteit aangeven. Om hierbij onderscheid te maken tussen een etnische en een civiele nationale identiteit (zie Pehrson et al., 2009) werd gekeken of er meerdere dimensies te onderscheiden waren. Uit de analyses kwamen twee dimensies naar voren die beide een Eigenwaarde hadden die groter was dan 1. De totale verklaarde variantie van dit model kwam uit op 33,9 procent.

De eerste dimensie bestond uit vier items die hoog laden op een etnische invulling van nationale identiteit. Eén van deze items was: 'hoe belangrijk vindt u de volgende zaken om echt Nederlander te zijn: dat voorouders uit Nederland komen?'. De communaliteiten van deze items waren allen hoger dan 0,2 en worden dus als voldoende beschouwd. Er is een schaal opgesteld, Cronbach's alfa voor deze schaal is 0.70. De tweede dimensie wijst op een civiele nationale identiteit, maar hierbij moet worden opgemerkt dat deze slechts door één indicator gemeten wordt: 'hoe belangrijk vindt u de volgende zaken om echt Nederlander te zijn: het respecteren van de politieke instituties in Nederland?'. Eén item is verwijderd vanwege lage factorladingen: 'hoe trots bent u om een Nederlands burger te zijn?'.
Autoritarisme. Ook voor autoritarisme is een schaal opgesteld waarin vier items zijn opgenomen die te maken hebben met autoritaire familiewaarden, autoritaire onderwerping

en het tegengaan van veranderingen in de samenleving. Respondenten die tenminste drie van de vier vragen hebben beantwoord, worden meegenomen in deze samengestelde variabele. De interne consistentie van de schaal is matig: Cronbach's alfa is 0.40. Helaas kon de betrouwbaarheid niet verder vergroot worden door andere items toe te voegen.

Operationalisering: onafhankelijke variabelen

Opleidingsniveau. In de European Values Study werd de vraag "Wat is uw hoogst afgeronde opleiding?" gesteld en de antwoorden zijn ingedeeld aan de hand van de ISCED-schaal. Dit is een internationaal erkend meetinstrument om opleidingsniveau tussen landen te kunnen vergelijken (UNESCO, 2012). De variabele heeft zeven categorieën, variërend van 'lagere school niet voltooid' tot 'promotie-onderzoek'. Een hogere score op deze variabele duidt een hoger opleidingsniveau aan.

Beroepsstatus. Vervolgens is een vijftal dummies aangemaakt die de beroepsstatus van de respondent weergeven. Hiervoor is ten eerste een onderscheid gemaakt tussen werklozen, werkenden en overigen. In de categorie 'overig' vallen studenten, huisvrouwen, gehandicapten en gepensioneerden. De categorie 'werkenden' is vervolgens verder opgedeeld in handarbeiders, middenklasse en hoofdklasse aan de hand van de EGP-11 categorisering. Deze schaal is ontworpen door Erikson, Goldthorpe en Portocarero en kent elf categorieën die lopen van agrarisch medewerker tot de hogere managementklasse (Erikson, Goldthorpe & Portocarero, 1979). Hierbij zijn lagere agrarisch medewerkers en de geschoolde en ongeschoolde arbeiders tot de handarbeiders gerekend; routine-hoofdarbeiders, opzichters, lager personeel in de dienstensector, ondernemers zonder personeel en zelfstandige agrariërs zijn tot de middenklasse gerekend en professionals, managers en ondernemers met personeel zijn tot de hoofdklasse gerekend.

Inkomen. Huishoudelijk inkomen is in de dataset ingedeeld in twaalf categorieën. Deze gegevens zijn gehercodeerd naar vijf categorieën: van zeer laag tot hoog en een extra categorie voor respondenten die deze vraag niet beantwoord hebben. Het onderscheid tussen de inhoudelijke categorieën is gemaakt op basis van gegevens van het CBS over 2008: de categorie 'zeer laag' bevat inkomensgroepen onder bijstandsniveau; in de categorie 'laag' vallen mensen die een inkomen hebben dat lager is dan modaal; de categorie 'modaal' bevat een gemiddeld inkomen voor een huishouden in Nederland en de categorie 'hoog' bevat alle respondenten die een inkomen hebben dat hoger is dan gemiddeld (CBS Statline, 2012). Deze laatste categorie is niet verder opgedeeld, omdat de verschillende groepen dan erg ongelijk van grootte zouden worden.

Religiositeit. Religiositeit wordt gemeten aan de hand van de vraag: "Onafhankelijk van kerkbezoek, beschouwt u zich als religieus persoon?" Deze vraag is gehercodeerd tot een dichotome variabele met 1 = ja en 0 = nee.

Controlevariabelen

Geslacht, leeftijd en urbanisering. In de analyses worden geslacht, leeftijd, religiositeit en urbanisering meegenomen als controlevariabelen. Urbanisering wordt gemeten aan de hand van een variabele die aangeeft hoeveel inwoners de woonplaats van de respondent telt. Hierbij worden acht categorieën onderscheiden, variërend van 'minder dan 2000' tot 'meer dan 500.000'. Een hoge score op deze variabele duidt een hoge mate van urbanisering aan.

Alle gebruikte variabelen worden beschreven in tabel 2. Informatie is opgenomen met betrekking tot het bereik, gemiddelde en de standaardafwijking van de gebruikte variabelen. Als het een dichotome variabele betreft, is het percentage positieve score gegeven in plaats van het gemiddelde.

Tabel 2. Beschrijvende statistieken van afhankelijke en onafhankelijke variabelen.

	Bereik	Gemiddelde	Standaarddeviatie
N = 1495			
Etnische uitsluiting	0 – 1	0,256	0,547
Economische dreiging	1 – 10	5,691	1,960
Culturele dreiging	1 – 10	5,845	1,804
Civiele nationale identiteit	1 – 4	3,492	0,626
Etnische nationale identiteit	1 – 4	2,723	0,547
Autoritarisme	0 – 1	0,322	0,258
Inkomen:			
Zeer laag	0 – 1	19,3%	
Laag	0 – 1	24,6%	
Modaal	0 – 1	12,8%	
Hoog	0 – 1	27,5%	
Missing	0 – 1	15,7%	
Beroepsstatus:			
Handarbeider	0 – 1	6,8%	
Middenklasse	0 – 1	15,3%	
Hoofdklasse	0 – 1	30,8%	
Werkloos	0 – 1	1,2 %	
Overig	0 – 1	44,5%	
Opleidingsniveau	0 – 6	3,160	1,464
Religiositeit	0 – 1	64,8 %	
leeftijd	17 – 95	54,800	17,345
seks (man)	0 – 1	45,0 %	
urbanisering	1 - 8	5,180	1,727

Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met n = 1495.

Resultaten

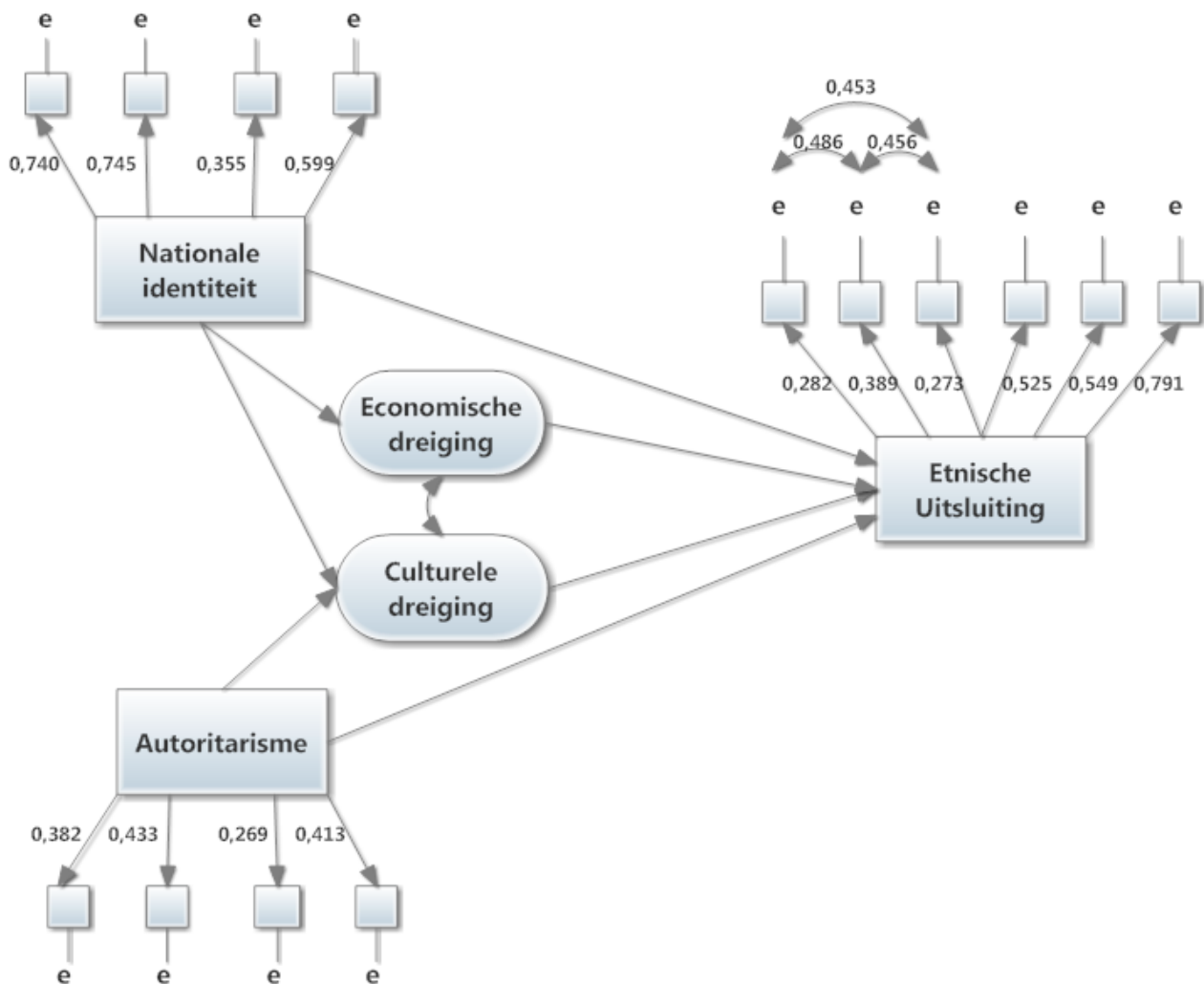
Het was de bedoeling om in het definitieve model naast de regressieanalyse ook factoranalyses op te nemen voor de intermediaire en afhankelijke variabelen. Helaas is dit niet geheel gelukt: doordat economische en culturele dreiging als concepten erg dicht bij elkaar liggen en deze door respectievelijk twee en drie indicatoren gemeten worden, kon het model niet goed geschat worden als er gebruik gemaakt werd van factoranalyses voor de twee dimensies van dreiging. Daarom zijn economische en culturele dreiging in het uiteindelijke model opgenomen als schaalvariabelen. Etnische uitsluiting, autoritarisme en nationale identiteit zijn wel als latente variabelen in het model geschat. Met betrekking tot nationale identiteit moet worden opgemerkt dat de civiele dimensie nergens significante effecten opleverde. Daarom is er voor gekozen om civiele nationale identiteit verder achterwege te laten in de analyses. Wanneer er in het vervolg over nationale identiteit wordt gesproken, gaat het dus om een etnische invulling van dit concept.

In grote lijnen ziet het definitieve model eruit zoals de theoretische verwachtingen die we eerder hebben gezien. Op basis van de modificatie-index zijn enkele kleine aanpassingen doorgevoerd. Bij etnische uitsluiting mogen de errortermen van drie indicatoren met elkaar samenhangen. Hierdoor verbeterde het model aanzienlijk. Deze onderlinge correlatie is te verklaren door de formulering van de vraagstelling. Het gaat hierbij om de vraag: welke van de onderstaande groepen zou u niet als burens willen hebben? De antwoordmogelijkheden hierbij zijn: mensen van een ander ras, moslims en immigranten/gastarbeiders. Doordat deze vragen alle drie over burens gaan, is enige onderlinge overlap niet onverwacht.

Daarnaast mogen economische en culturele dreiging met elkaar samenhangen. Verder is er een direct effect opgenomen van nationale identiteit en autoritarisme op etnische uitsluiting. Nationale identiteit heeft daarnaast ook nog een effect op economische dreiging. Tot slot is er een pad toegevoegd van opleidingsniveau naar culturele dreiging. De fit van dit model is goed, de chi-kwadraat is wat aan de hoge kant met 580,6 (df = 263), maar deze maat is gevoelig voor het aantal respondenten: naarmate N groter is, valt de chi-kwadraat hoger uit (Marsh, Balla & McDonald, 1988). Daarom worden ook de Confirmatory Fit Index [CFI] (Bentler, 1990; Bentler & Bonett, 1980) en Root Mean Square Error of Approximation [RMSEA] (Steiger & Lind, 1980) gerapporteerd. CFI hoort bij een goed passend model hoger dan 0,90 te zijn en is hier 0,95. RMSEA hoort lager te zijn dan 0,05 en is 0,028 met een 95-procent betrouwbaarheidsinterval tussen 0,025 en 0,031. Deze indexen geven dus beide aan dat het model een goede benadering is van de werkelijkheid.

In figuur 2 is een gedeelte van het model weergegeven om de factoranalyses met factorladingen te kunnen laten zien. Regressiecoëfficiënten en achtergrondvariabelen zijn

voor de duidelijkheid in deze figuur achterwege gelaten, hoewel deze wel deel uitmaken van het model. Het volledige model kan gevonden worden in figuur 3 aan het einde van dit hoofdstuk.

Figuur 2. Factorloadingen van intermediaire en afhankelijke variabelen.

In de bovenstaande figuur is te zien dat nationale identiteit en autoritarisme ieder door vier indicatoren worden gemeten en dat etnische uitsluiting door zes indicatoren wordt gemeten. De communaliteiten van alle factoren zijn hoger dan 0.2.

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, worden alle directe en indirecte effecten van het model in tabellen weergegeven. Om te beginnen zijn de gestandaardiseerde parameters en standaardafwijkingen van de achtergrondkenmerken op nationale identiteit en autoritarisme weergegeven in tabel 3.

Tabel 3. *Directe effecten op etnische nationale identiteit en autoritarisme.*

	Nationale identiteit	Autoritarisme
Directe effecten:		
Inkomen		
Zeer laag	0,159 (0,041)**	
Laag	0,070 (0,041)	
Modaal	Ref	
Hoog	0,067 (0,042)	
Missing	0,180 (0,038)**	
Beroepsstatus		
Werkloos	-0,008 (0,028)	0,052 (0,036)
Middenklasse	0,051 (0,033)	0,039 (0,042)
Handarbeider	0,048 (0,032)	0,069 (0,040)
Hoofdklasse	Ref	Ref
Overig	0,059 (0,043)	0,164 (0,055)**
Opleidingsniveau	-0,225 (0,034)**	-0,454 (0,043)**
Religiositeit		0,194 (0,037)**

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst. Ref = referentiecategorie
Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Hier is te zien dat een zeer laag inkomen in vergelijking met een modaal inkomen een positieve invloed heeft op nationale identiteit. Hetzelfde geldt voor de mensen die de vraag naar inkomen niet hebben beantwoord, zij hebben over het algemeen een sterkere nationale identiteit. Verder heeft alleen opleidingsniveau een significant effect op nationale identiteit en in de verwachte richting: naarmate men hoger is opgeleid, heeft men een minder sterke nationale identiteit. Dit effect gaat ook op voor opleidingsniveau en autoritarisme. Opvallend is dat beroepsstatus nauwelijks invloed heeft. Alleen de categorie 'overig', waar studenten, gepensioneerden, gehandicapten en huismannen en -vrouwen in vallen, heeft een significant effect op autoritarisme. Tot slot is religie van belang: mensen die zichzelf als religieus beschouwen, hebben meer autoritaire houdingen dan mensen die aangeven niet religieus te zijn.

In tabel 4 zijn vervolgens de directe en indirecte effecten weergegeven op economische en culturele dreiging. Indirecte effecten lopen vanaf achtergrondkenmerken via nationale identiteit of autoritarisme naar ervaren economische of culturele dreiging.

Tabel 4. *Directe en indirecte effecten op economische en culturele dreiging.*

	Economische dreiging	Culturele dreiging
Directe effecten:		
Nationale identiteit	0,356 (0,028)**	0,405 (0,027)**
Autoritarisme		0,143 (0,043)**
Inkomen		
Zeer laag	0,053 (0,028)	
Laag	0,052 (0,028)	
Modaal	Ref	
Hoog	0,021 (0,029)	
Missing	0,051 (0,026)	
Beroepsstatus		
Werkloos	0,052 (0,019)**	
Middenklasse	0,031 (0,023)	
Handarbeider	0,056 (0,022)*	
Hoofdklasse	Ref	
Overig	0,086 (0,030)**	
Opleidingsniveau	-0,085 (0,029)**	-0,117 (0,033)**
Indirect via nationale identiteit		
Inkomen		
Zeer laag	0,057 (0,015)**	0,064 (0,017)**
Laag	0,025 (0,015)	0,029 (0,017)
Modaal	Ref	Ref
Hoog	0,024 (0,015)	0,027 (0,017)
Missing	0,064 (0,015)**	0,073 (0,016)**
Beroepsstatus		
Werkloos	-0,003 (0,010)	-0,003 (0,012)
Middenklasse	0,018 (0,012)	0,021 (0,013)
Handarbeider	0,017 (0,011)	0,019 (0,013)
Hoofdklasse	Ref	Ref
Overig	0,021 (0,015)	0,024 (0,018)
Opleidingsniveau	-0,080 (0,014)**	-0,091 (0,015)**

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst. Ref = referentiecategorie
Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Tabel 4 (vervolg). *Directe en indirecte effecten op economische en culturele dreiging.*

	<u>Economische dreiging</u>	<u>Culturele dreiging</u>
Indirect via autoritarisme		
Beroepsstatus		
Werkloos		0,007 (0,006)
Middenklasse		0,006 (0,006)
Handarbeider		0,010 (0,006)
Hoofdklasse		Ref
Overig		0,023 (0,011)*
Opleidingsniveau		-0,065 (0,021)**
Religiositeit		0,028 (0,010)**

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst. Ref = referentiecategorie
Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Als we kijken naar directe effecten, dan is te zien dat nationale identiteit een significante invloed heeft op economische en op culturele dreiging en dat dit effect veel sterker lijkt dan het effect van autoritarisme op culturele dreiging. Inkomen heeft geen significant effect op economische dreiging, maar beroepsstatus wel. De categorieën werkloos, handarbeider en overig zijn significant, wat in dit geval betekent dat zij in vergelijking tot de referentiecategorie hoofdklasse meer economische dreiging ervaren. Opleidingsniveau is voor zowel economische als culturele dreiging van belang en dit effect is negatief: naarmate men hoger opgeleid is, zal men minder dreiging ervaren.

Indirecte effecten via nationale identiteit naar economische dreiging laten geen onverwachte verbanden zien. Mensen met een zeer laag inkomen en mensen die de vraag naar inkomen niet beantwoord hebben, ervaren meer economische dreiging dan mensen met een modaal inkomen. Beroepsstatus speelt geen rol, maar opleidingsniveau wel. Het verband daarvan is significant en negatief. Eenzelfde beeld zien we bij de indirecte effecten via nationale identiteit op culturele dreiging: mensen met een zeer laag inkomen, een ontbrekend antwoord bij inkomen en een lager opleidingsniveau hebben een sterkere nationale identiteit en ervaren daardoor meer culturele dreiging.

De indirecte effecten via autoritarisme laten tot slot zien dat opleidingsniveau ook hier een rol speelt. Daarnaast is het effect van de beroepsstatus 'overig' significant: mensen in deze categorie hebben meer autoritaire houdingen dan mensen in de referentiecategorie hoofdklasse.

In tabel 5 worden de directe en indirecte effecten op etnische uitsluiting weergegeven.

Tabel 5. *Directe en indirecte effecten op etnische uitsluiting.*

	<u>Etnische uitsluiting</u>		<u>Etnische uitsluiting</u>
<u>Directe effecten:</u>		<u>Indirect via nationale identiteit</u>	
Economische dreiging	0,175 (0,030)**	Inkomen	
Culturele dreiging	0,448 (0,032)**	Zeer laag	0,043 (0,012)**
Nationale identiteit	0,270 (0,031)**	Laag	0,019 (0,011)
Autoritarisme	0,195 (0,038)**	Modaal	Ref
		Hoog	0,018 (0,011)
<u>Indirect via economische dreiging:</u>		Missing	0,049 (0,012)**
Inkomen		Beroepsstatus	
Zeer laag	0,009 (0,005)	Werkloos	-0,002 (0,008)
Laag	0,009 (0,005)	Middenklasse	0,014 (0,009)
Modaal	Ref	Handarbeider	0,013 (0,009)
Hoog	0,004 (0,005)	Hoofdklasse	Ref
Missing	0,009 (0,005)	Overig	0,016 (0,012)
Beroepsstatus		Opleidingsniveau	-0,061 (0,012)**
Werkloos	0,009 (0,004)*	<u>Indirect via autoritarisme en culturele dreiging</u>	
Middenklasse	0,005 (0,004)	Beroepsstatus	
Handarbeider	0,003 (0,002)*	Werkloos	0,003 (0,002)
Hoofdklasse	Ref	Middenklasse	0,003 (0,003)
Overig	0,015 (0,006)*	Handarbeider	0,004 (0,003)
Opleidingsniveau	-0,015 (0,006)**	Hoofdklasse	Ref
Nationale identiteit	0,062 (0,011)**	Overig	0,010 (0,005)*
<u>Indirect via culturele dreiging:</u>		Opleidingsniveau	-0,029 (0,009)**
Nationale identiteit	0,182 (0,017)**	Religiositeit	0,012 (0,004)**
Autoritarisme	0,064 (0,019)**		
Opleidingsniveau	-0,052 (0,016)**		
<u>Indirect via autoritarisme:</u>			
Beroepsstatus			
Werkloos	0,010 (0,007)		
Middenklasse	0,008 (0,008)		
Handarbeider	0,014 (0,008)		
Hoofdklasse	Ref		
Overig	0,032 (0,012)**		
Opleidingsniveau	-0,088 (0,019)**		
Religiositeit	0,038 (0,010)**		

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$. Tweezijdig getoetst.
 Ref = Referentiecategorie. Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
 Bron: European Values Study (2008).
 Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Tabel 5 (vervolg). *Directe en indirecte effecten op etnische uitsluiting*

	Etnische uitsluiting
Indirect via nationale identiteit en economische dreiging	
<hr/>	
Inkomen	
Zeer laag	0,010(0,003)**
Laag	0,004 (0,003)
Modaal	Ref
Hoog	0,004 (0,003)
Missing	0,011 (0,003)**
Beroepsstatus	
Werkloos	0,000 (0,002)
Middenklasse	0,003 (0,002)
Handarbeider	0,003 (0,002)
Hoofdklasse	Ref
Overig	0,004 (0,003)
Opleidingsniveau	-0,014 (0,003)**
Indirect via nationale identiteit en culturele dreiging	
<hr/>	
Inkomen	
Zeer laag	0,029 (0,008)**
Laag	0,013 (0,008)
Modaal	Ref
Hoog	0,012 (0,008)
Missing	0,033 (0,008)**
Beroepsstatus	
Werkloos	-0,001 (0,005)
Middenklasse	0,009 (0,006)
Handarbeider	0,009 (0,006)
Hoofdklasse	Ref
Overig	0,011 (0,008)
Opleidingsniveau	-0,041 (0,007)**

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst. Ref = referentiecategorie
Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Uit tabel 5 wordt duidelijk dat economische en culturele dreiging een significant effect hebben op etnische uitsluiting. Hypothese 1 kan dus worden aangenomen: Naarmate men meer economische en culturele dreiging ervaart van migranten, zal men eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting. Hierbij valt op dat de regressiecoëfficiënt van culturele dreiging meer dan twee keer zo groot is dan die van economische dreiging, wat wijst op een sterker effect van culturele dreiging.

Hypothese 2 stelde dat handarbeiders (2a), werklozen (2b), lager opgeleiden (2c) en mensen met een lager inkomen (2d) meer economische dreiging van migranten zullen ervaren en dat zij daardoor eerder geneigd zullen zijn tot etnische uitsluiting. Deze veronderstelling gaat niet op voor mensen met een laag inkomen, maar wel voor de andere genoemde groepen. Zowel handarbeiders als werklozen ervaren meer economische dreiging van migranten in vergelijking tot de referentiegroep. Opleidingsniveau speelt eveneens een rol: naarmate men lager is opgeleid, ervaart men meer economische dreiging en is men eerder geneigd tot etnische uitsluiting. Hypothese 2a, 2b en 2c worden dus aangenomen, terwijl hypothese 2d met betrekking tot inkomen weerlegd moet worden.

Als we ons richten op autoritarisme, komt naar voren dat er zowel sprake is van een direct effect op etnische uitsluiting als van een indirect effect via culturele dreiging. Hypothese 3a wordt hiermee bevestigd: mensen die meer autoritaire houdingen hebben, ervaren meer culturele dreiging en zijn eerder geneigd tot etnische uitsluiting. Hierbij moet worden opgemerkt dat het effect via culturele dreiging dus niet exclusief is, omdat er ook sprake is van een directe relatie tussen autoritarisme en etnische uitsluiting. Voor opleidingsniveau en religiositeit gaan de verwachte verbanden op: religieuzen hebben meer autoritaire houdingen dan niet-religieuzen (3b) en naarmate men hoger opgeleid is, is men minder autoritair (3c). Hypotheses 3b en 3c worden daarom aangenomen. Dit geldt niet voor hypothese 3d, waarin voorspeld werd dat ook handarbeiders meer autoritaire houdingen zouden hebben en daardoor eerder geneigd zouden zijn tot etnische uitsluiting. Dit kwam ook al naar voren in tabel 3 en deze hypothese wordt dus weerlegd.

Tot slot kijken we naar de effecten van nationale identiteit. Ook hiervoor geldt dat er directe en indirecte effecten worden waargenomen. Naast het directe effect van nationale identiteit op etnische uitsluiting lopen de indirecte effecten via culturele en via economische dreiging. Het verband via economische dreiging was niet voorspeld, maar doordat de concepten van economische en culturele dreiging dicht bij elkaar liggen is deze uitkomst niet verwonderlijk. In ieder geval blijft het effect via culturele dreiging staan, waardoor hypothese 4a aangenomen kan worden: mensen met een sterke nationale identiteit ervaren meer culturele dreiging en zijn daardoor eerder geneigd tot etnische uitsluiting. Hypothese 4b voorspelde dat het effect van etnische nationale identiteit sterker zou zijn dan het effect van civiele nationale identiteit. Omdat er voor civiele nationale identiteit nergens significante

relaties werden gevonden, is deze variabele uit de analyses verwijderd. Dat betekent dat hypothese 4b niet verworpen hoeft te worden.

Daarnaast stellen de hypothesen dat lager opgeleiden (4c), handarbeiders (4d), lagere inkomensgroepen (4e) en werklozen (4f) een sterkere nationale identiteit zullen hebben, wat dan weer zou leiden tot meer culturele dreiging en etnische uitsluiting. Zoals we eerder al zagen in tabel 1 blijft dit effect uit voor handarbeiders en werklozen. Wel gaat dit effect op voor mensen met een zeer laag inkomen en voor mensen met een lager opleidingsniveau. Voor beide groepen geldt dat de invloed op nationale identiteit zowel direct als via culturele en economische dreiging naar etnische uitsluiting loopt. Hypothesen 4c en 4e met betrekking tot opleidingsniveau en inkomen worden daarom bevestigd. Hypothesen 4d en 4f aangaande handarbeiders en werklozen worden verworpen.

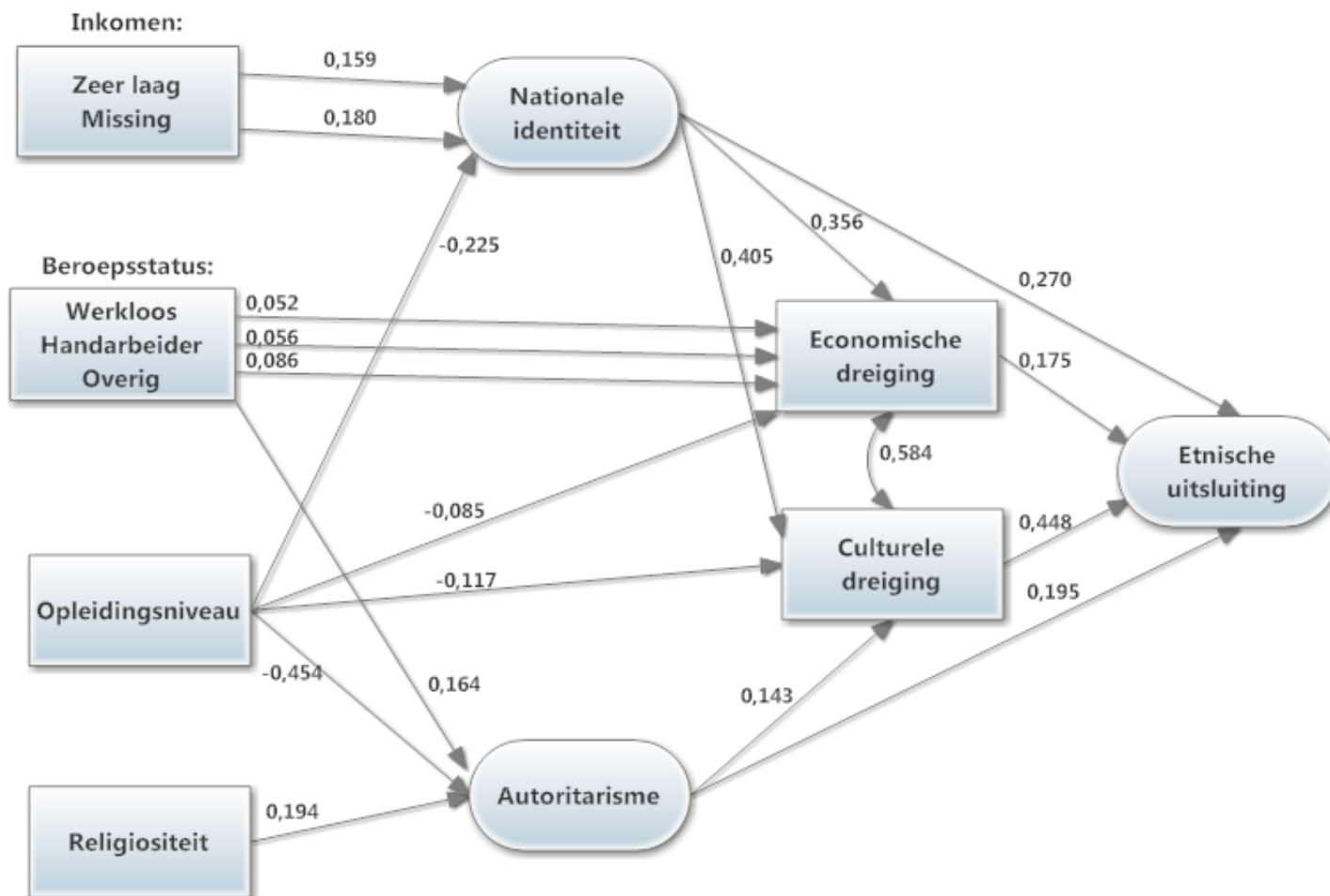
Om de uitkomsten samen te vatten, zijn in tabel 6 de totale effecten op etnische uitsluiting weergegeven. Het gaat hierbij dus om de som van de directe en indirecte effecten voor iedere onafhankelijke variabele.

Tabel 6. *Totale effecten op etnische uitsluiting*

Economische dreiging	0,175 (0,030)**	Beroepsstatus:	
Culturele dreiging	0,448 (0,032)**	Werkloos	0,019 (0,018)
Nationale identiteit	0,513 (0,031)**	Middenklasse	0,042 (0,020)*
Autoritarisme	0,259 (0,043)**	Handarbeider	0,052 (0,020)**
Inkomen:		Hoofdklasse	Ref
Zeer laag	0,091 (0,022)**	Overig	0,087 (0,027)**
Laag	0,045 (0,022)*	Opleidingsniveau	-0,300 (0,027)**
Modaal	Ref	Religiositeit	0,050 (0,012)**
Hoog	0,038 (0,022)		
Missing	0,102 (0,021)**		

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$, tweezijdig getoetst. Ref = referentiecategorie
Parameters zijn gestandaardiseerd, standaardafwijkingen worden tussen haakjes weergegeven.
Bron: European Values Study (2008). Nederlandse dataset met $n = 1495$.

Het volledige model wordt als padmodel weergegeven in figuur 3. Hierbij zijn de factorladingen van nationale identiteit, autoritarisme en etnische uitsluiting weggelaten om een goed overzicht te behouden. Deze factorladingen zijn terug te vinden in figuur 2. Wel in figuur 3 opgenomen is de correlatie tussen economische en culturele dreiging. De samenhang tussen economische en culturele dreiging is in dit model .584 en deze correlatie kan dus niet wegverklaard worden door de onafhankelijke variabelen in het model.

Figuur 3. Resultaten in een structureel padmodel ter verklaring van etnische uitsluiting. De factorladingen van de latente variabelen zijn hier weggelaten en worden weergegeven in figuur 2.

Conclusie en discussie

In dit onderzoek is aan de hand van de etnische competitie theorie gekeken naar culturele dreiging en etnische uitsluiting en in het bijzonder naar de groepen mensen die culturele dreiging ervaren. Ook de rol van economische dreiging is meegenomen om te kijken in hoeverre economische en culturele dreiging complementair zijn en in hoeverre beide vormen etnische uitsluiting kunnen verklaren. Uit de resultaten kwam naar voren dat ervaren dreiging inderdaad een goede verklaring biedt voor etnische uitsluiting en dat culturele dreiging hierbij een sterker effect heeft dan economische dreiging. Economische dreiging blijft echter een significante voorspeller van etnische uitsluiting.

Uit de factoranalyse met de verschillende items die ervaren dreiging meten, kwam naar voren dat er een duidelijk onderscheid is tussen culturele en economische dreiging. Hoewel er sprake is van een onderlinge samenhang tussen deze concepten, heeft deze studie aangetoond dat men op verschillende manieren dreiging kan ervaren. Uit het padmodel in figuur 3 blijkt dat beide vormen van dreiging door andere achtergrondvariabelen verklaard kunnen worden, wat een extra aanwijzing is voor het bestaan van een onderscheid tussen de economische en de culturele dimensie. Wie er economische dreiging ervaren, is in eerdere studies al uitgebreid onderzocht (i.e. Scheepers et al., 2002; Coenders et al., 2008; Schneider, 2008) en de uitkomsten van dit onderzoek komen overeen met eerdere bevindingen. Lager opgeleiden, mensen met een laag inkomen, werklozen en handarbeiders ervaren meer economische dreiging van migranten en zijn daardoor eerder geneigd tot etnische uitsluiting. Deze groepen concurreren met migranten om economische goederen zoals banen en huizen en dit beïnvloedt hun houding jegens etnische minderheden. Daarnaast bleek ook etnische nationale identiteit een effect te hebben op economische dreiging. Een sterke identificatie met Nederland leidt ertoe dat men meer economische dreiging ervaart van migranten.

Nationale identificatie heeft daarnaast een effect op etnische uitsluiting via culturele dreiging en tegelijkertijd ook een direct verband met etnische uitsluiting. Deze effecten zijn vrij sterk en laten zien dat nationale identiteit een belangrijke factor is bij het verklaren van etnische uitsluiting. Autoritarisme heeft zoals verwacht een positief effect op culturele dreiging, maar heeft daarnaast, net als nationale identificatie, ook nog een direct effect op etnische uitsluiting. In tegenstelling tot het effect van nationale identiteit loopt het indirecte verband van autoritarisme alleen via culturele dreiging en niet via economische dreiging. Autoritaire houdingen en een sterke etnische nationale identiteit bieden dus een verklaring voor etnische uitsluiting, maar in beide gevallen geldt dat dit verband maar voor een deel via culturele dreiging verloopt. Autoritarisme en nationale identificatie worden op hun beurt weer voor een deel verklaard door opleidingsniveau, dat als belangrijkste achtergrondvariabele uit

het model naar voren komt. Het effect is sterk en negatief: naarmate men hoger is opgeleid, heeft men minder autoritaire houdingen en identificeert men zich minder met Nederland.

Al met al kan dus gesteld worden dat voor een deel duidelijk is geworden wie er culturele dreiging ervaren en daardoor eerder geneigd zijn tot etnische uitsluiting. Lager opgeleiden hebben een grotere kans op het ervaren van culturele dreiging en dit geldt ook voor mensen met autoritaire houdingen en een etnische nationale identificatie. Er is een effect voor handarbeiders, dat zowel via nationale identificatie als autoritarisme verloopt. Tot slot heeft religie invloed: mensen die zichzelf als religieus beschouwen, hebben meer autoritaire houdingen en ervaren meer culturele dreiging. Hiermee is de onderzoeksvraag beantwoord en hoewel niet alle deel-hypotheses bevestigd zijn, komen de resultaten voor het grootste gedeelte met de theoretische verwachtingen overeen.

De belangrijkste uitkomst van het model in figuur 3 is de rol die culturele dreiging speelt bij het verklaren van etnische uitsluiting. Ten eerste valt op dat het effect van culturele dreiging veel groter is dan het effect van economische dreiging. Een tweede aanwijzing komt voort uit de factoranalyses van dreiging: de stelling 'in de toekomst wordt het aantal migranten in Nederland een bedreiging' blijkt veel sterker samen te hangen met culturele dreiging. Hoewel dit item neutraal geformuleerd is in termen van dreiging, blijken mensen dit sterker met culturele dan met economische dreiging te associëren. Daarnaast hebben we gezien dat het effect van autoritarisme wel via culturele dreiging verloopt en niet via economische dreiging. Dit is niet onverwacht, aangezien autoritaire houdingen voor een deel voortkomen uit de opvoeding die men meekrijgt en omdat autoritarisme wordt gekenmerkt als een patroon van normen en waarden. Alles bij elkaar wijzen deze bevindingen erop dat culturele dreiging wellicht een belangrijkere rol speelt dan voorheen gedacht. Dit onderzoek sluit daarmee aan bij de conclusies van Schneider (2008), die stelde dat ervaren dreiging met name veroorzaakt wordt door etnische competitie over normen en waarden en dat de rol van concurrentie over economische goederen wellicht overschat wordt.

Natuurlijk zitten er ook haken en ogen aan dit onderzoek. Autoritarisme is niet ideaal gemeten, met een interne consistentie die eigenlijk onder de maat is en niet verder verbeterd kon worden door andere items toe te voegen. Doordat het instrument niet ideaal is samengesteld, zou het effect van autoritarisme onderschat kunnen worden. Daarnaast is het niet gelukt om in het definitieve model factoranalyses voor economische en culturele dreiging op te nemen, omdat het model dan niet meer goed geschat kon worden. Economische en culturele dreiging zijn daarom in het definitieve model opgenomen als schaalvariabelen.

Opvallend was ook dat uit de resultaten van de factoranalyse in SPSS naar voren kwam dat de vraag over criminaliteit geen rol speelde bij economische en culturele dreiging. Dit item werd uiteindelijk verwijderd vanwege lage factorladingen. Dit hoeft niet te betekenen dat

criminaliteit geen rol speelt bij het verklaren van ervaren dreiging. Het zou heel goed kunnen dat criminaliteit een derde dimensie is van ervaren dreiging, maar dat dit uit de resultaten niet naar voren kwam omdat er slechts één vraag gesteld is over ervaren dreiging met betrekking tot criminaliteit. De resultaten wijzen er in ieder geval op dat crimineel gedrag van migranten geen deel uitmaakt van economische of culturele dreiging. Het zou voor het onderzoek beter zijn geweest als er meer vragen gesteld waren over dit onderwerp, zodat duidelijker vastgesteld had kunnen worden welke rol criminaliteit speelt bij ervaren dreiging.

Ook met betrekking tot nationale identiteit zou het wenselijk zijn geweest als er meer informatie beschikbaar was. Civiele nationale identiteit werd slechts door één indicator gemeten, wat er mogelijk aan heeft bijgedragen dat er geen significante effecten gevonden werden. Als we vervolgens kijken naar etnische nationale identiteit, moet worden opgemerkt dat het verband met culturele dreiging ook andersom zou kunnen zijn. Aan de hand van de groep-lens theorie van Verkuyten (2009) zou men ook kunnen verwachten dat mensen die veel dreiging ervaren van migranten meer bezig zijn met de verschillen tussen migranten en de autochtone bevolking en daardoor zouden zij een sterkere nationale identiteit kunnen ontwikkelen. Deze mogelijkheid lijkt minder goed in het model te passen, maar kan niet volledig uitgesloten worden. Op basis van de resultaten gaan we echter uit van de oorspronkelijke hypothese: een sterkere nationale identiteit leidt tot meer ervaren dreiging.

In eerste instantie was het de bedoeling om in dit onderzoek ook te kijken naar waardeconflicten. Mensen zouden zich cultureel bedreigd kunnen voelen door etnische groepen die anderen normen en waarden hebben. In Nederland is bijvoorbeeld aangetoond dat moslims en autochtone Nederlanders de opvoedstijlen van de andere groep afwijzen en andermans manier van opvoeding problematisch vinden. Wanneer mensen een dergelijk waardeconflict ervaren, kan dit het gevoel van culturele dreiging versterken (Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2003). Helaas was er geen dataset beschikbaar met informatie over waardeconflicten, waarin ook de andere onderwerpen uit dit onderzoek waren opgenomen. Conflicten over normen en waarden zijn daarom hier buiten beschouwing gelaten. Deze waardeconflicten zouden deel uit kunnen maken van culturele dreiging en daarom zouden andere onderzoeken dit mee kunnen nemen als mogelijke verklaring.

Verder zou het interessant zijn om in vervolgonderzoek te kijken naar meerdere landen, waarbij ook landen met een langere immigratietraditie zoals Canada of de Verenigde Staten worden meegenomen. Hieruit zou duidelijk kunnen worden of ervaren dreiging verandert over de tijd, bijvoorbeeld omdat ervaren culturele dreiging afneemt naarmate groepen langer deel uitmaken van dezelfde samenleving. Daarnaast kunnen er binnen een samenleving ook verschillen tussen etnische groepen mogelijk zijn. Om een beter beeld te krijgen van de oorzaken van culturele dreiging is het interessant om een vergelijking te maken tussen groepen met verschillende religieuze achtergronden. In Nederland kan dan bijvoorbeeld gekeken worden of etnische minderheden met een christelijke achtergrond, die dus

vermoedelijk minder ver van de meerderheidscultuur afstaan, minder weerstand oproepen dan groepen met een islamitische achtergrond die verder van deze cultuur afstaan. Door de aard van de vraagstelling was een dergelijke nuancering in dit onderzoek niet mogelijk.

Ervaren dreiging en etnische uitsluiting zijn maatschappelijke problemen die niet van de ene op de andere dag opgelost kunnen worden. Ruim veertig procent van de respondenten in dit onderzoek vond dat er teveel migranten in Nederland zijn en het aandeel van de bevolking dat niet van Nederlandse afkomst is, groeit nog steeds. Dit onderzoek draagt bij aan de kennis over mechanismen die deze etnische uitsluiting kunnen verklaren. Tot nu toe was er vooral aandacht voor de economische verklaring voor etnische uitsluiting en zeker in deze tijden van economische crisis blijft dit een belangrijk onderwerp. Het doel van dit onderzoek was echter om te kijken of culturele aspecten eveneens een rol spelen bij het verklaren van etnische uitsluiting. Deze studie heeft laten zien dat economische en culturele dreiging goed van elkaar te onderscheiden zijn en dat beide dimensies van dreiging invloed hebben op het uitsluiten van migranten. Daarmee is aangetoond dat culturele dreiging van belang is bij het verklaren van etnische uitsluiting en dat de achterliggende mechanismen van culturele dreiging onze kennis van etnische uitsluiting kunnen vergroten.

Literatuur

- Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Altemeyer, B. & Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest and prejudice. *International Journal of the Psychology of Religion*. 2-(2), p. 113-133.
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*. 107-(2), p. 238-246.
- Bentler, P. M. & Bonett, D. G. (1980). Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures. *Psychological Bulletin*. 88-(3), p 588-606.
- Betz, H. G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. London: MacMillan.
- Blalock, H. M. (1967). *Towards a theory of minority-group relations*. New York: Wiley.
- Blumer, H. (1958). Race prejudice as a sense of group position. *The Pacific Sociological Review*. 1, p. 3-7.
- Bobo, L. D. (1988). Group conflict, prejudice, and the paradox of contemporary racial attitudes. In Katz, P. A. and Taylor, D. A. (Eds.), *Eliminating Racism. Profiles in Controversy*. New York: Plenum Press, p. 85-114.
- CBS Statline. (2012). Statline.cbs.nl, geraadpleegd op 25-04-2012
- Coenders, M. (2001). *Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionism in a Comparative Perspective*. Nijmegen: Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P., Verkuyten, M. (2008). More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*. 62-(2), p. 269-285.
- Coser, L. (1956). *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Dagevos, J. (2009). Werkloosheid, uitkeringen en werk. In SCP: *Jaarrapport Integratie*. Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- De Gelderlander. (2010, 1 januari). *Onrust in Culemborg: auto rijdt op mensen in*. Geraadpleegd op 14-03-2012 via www.gelderlander.nl
- Elsevier. (2012, 15 februari). *Polen boycotten Nederland vanwege PVV-meldpunt*. Geraadpleegd op 14-03-2012 via www.elsevier.nl
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H., Portocarero, L. (1979). Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*. 30. 415-451.
- European Values Studies. (2008). www.europeanvaluesstudies.eu. Geraadpleegd op 06-02-2012.
- Fromm, E. (1929/2010). *Arbeiter und angestellte am vorabend des Dritten Reiches: eine sozialpsychologische Untersuchung*. München: GRIN Verlag GmbH.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as a world view. *American Journal of Sociology*. 77-(5), p. 857-875.
- Gellner, E. (1983/2006). *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Gijsberts, M. & Herweijer, L. (2009). Onderwijs en opleidingsniveau. In SCP: *Jaarrapport Integratie*. Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- Jaspers, E., van Londen, M. & Lubbers, M. (2009). Een longitudinale studie naar veranderde etnocentrische reacties in Nederland. *Migrantenstudies*. 2, p. 106-127.
- Laythe, B., Finkel, D. & Kirkpatrick, L.A. (2001). Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism: a multiple-regression approach. *Journal for the scientific study of religion*. 40-(1), p. 1-10.
- Lipset, S. M. (1959). Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*. 24-(4), p. 482-501.
- Lubbers, M. (2008). Regarding the Dutch 'Nee' to the European constitution: A test of identity, utilitarian and political approaches to voting 'No'. *European Union Politics*, 9-(1), p. 59-86.
- Lubbers, M., Gijsberts, M. & Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*. 41-(3), p. 345-378.
- Macdonald, S. (1993). *Inside European Identities*. Londen: Berg Publishers.
- Manevska, K. & Achterberg, P. (2011). Immigration and perceived ethnic threat: Cultural capital and economic explanations. *European Sociological Review*. 27, p. 1-13. DOI: 10.1093/esr/jcr085.

- Marsh, H. W., Balla, J. R. & McDonald, R. P. (1988). Goodness-of-fit indexes in confirmatory factor analysis: the effect of sample size. *Psychological Bulletin*. 103-(3), p. 391-410.
- Meuleman, B., Davidov, E. & Billiet, J. (2009). Changing attitudes towards migration in Europe, 2002-2007 : A dynamic conflict group theory approach. *Social Science Research*. 38, p. 352-365.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mummendy, A., Klink, A. & R. Brown. (2001). Nationalism and patriotism. National identification and outgroup rejection. *British Journal of Social Psychology*. 40-(2), p. 159-172.
- Pehrson, S., Vignoles, V.L. & Brown, R. (2009). National identification and anti-immigrant prejudice: individual and contextual effects of national definitions. *Social Psychology Quarterly*. 72-(1), p. 24-38.
- Rink, N., Phalet, K. & Swyngedouw, M. (2009). The effect of immigrant population size, unemployment and individual characteristics on voting for the Vlaams Blok in Flanders, 1991-1999. *European Sociological Review*. 25-(4), p. 411-424.
- Rydgren, J. (2007). The sociology of the radical right. *Annual Review of Sociology*. 33, p. 241-262.
- Savelkoul, M., Scheepers, P., Tolsma, J. & Hagendoorn, L. (2011). Anti-muslim attitudes in the Netherlands, tests of contradictory hypotheses derived from ethnic competition theory and intergroup contact theory. *European Sociological Review*. 27-(6), p. 741-758.
- Scheepers, P., Gijsberts, M. & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*. 18, p. 17-34.
- Schneider, S. L. (2008). Anti-immigrant attitudes in Europe: outgroup size and perceived ethnic threat. *European Sociological Review*. 24, p. 53-67.
- Semyonov, M., Raijman, R. & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies, 1988-2000. *American Sociological Review*, 71, p. 426-449.
- Shadid, W. (2005). Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media. *Tijdschrift voor communicatiewetenschap*. 33-(4), p. 330-346.
- Sherif, M. (1967). *Group Conflict and Co-operation*. *Their Social Psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Smeeke, A. (2011). Nationale identiteit, nationale geschiedenis en de acceptatie van nieuwkomers in Nederland. *Migrantenstudies*. 27-(2), p. 165-175.
- Smeeke, A., Verkuyten, M. & Poppe, E. (2011). Mobilizing opposition towards Muslim immigrants: national identification and the representation of national history. *British Journal of Social Psychology*. 50-(2), p. 265-280.
- Snel, E. & Engbersen, G. (1999). Openheid en geslotenheid van de Nederlandse verzorgingsstaat. Over oude en nieuwe vormen van sociale ongelijkheid. In: R. van der Veen en W. Trommel. *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 261-290.
- Sniderman, P. & Hagendoorn, L. (2007). *When ways of life collide*. Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L., Prior, M. (2003). De moeizame acceptatie van moslims in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 78-(3), p. 199-217.
- Steiger, J. H., & Lind, J. C. (1980, May). *Statistically-based tests for the number of common factors*. Handout for a presentation delivered at the meeting of the Psychometric Society, Iowa City, IA.
- Swank, D. & Betz, H. G. (2003). Globalization, the welfare state and right-wing populism in Western Europe. *Socio-Economic Review*. 1-(2): p. 215-245.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. and Worchel, S. (Eds), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterrey: Brooks/Cole.
- Tolsma, J., Lubbers, M. & Coenders, M. (2008). Ethnic competition and opposition to ethnic intermarriage in the Netherlands: a multi-level approach. *European Sociological Review*. 24, p. 215-230.

- Turner, J. C. & Reynolds, K. J. (2001). The social identity perspective in intergroup relations: Theories, themes and controversies. In R. Brown & S. Gaertner (Eds.), *Handbook of social psychology: Intergroup processes*. Vol. 4, p. 133–152. Cambridge, USA: Blackwell.
- UNESCO. (2012). www.unesco.org, geraadpleegd op 24-05-2012.
- Verkuyten, M. (2009). Support for multiculturalism and minority rights: the role of national identification and out-group threat. *Social Justice Research*. 22, p. 31-52.
- Verkuyten, M. & Slooter, L. (2007). Tolerance of Muslim beliefs and practices: age related differences and contexts effects. *International Journal of Behavioral Development*. 31-(5), p. 467-477.

Appendix A: meetinstrumenten

Etnische uitsluiting

1. Als er weinig banen zijn, moeten werkgevers autochtone Nederlanders voor laten gaan ten koste van immigranten [mee eens / mee oneens].
2. Vanwege het aantal immigranten in Nederland, voel ik me soms een vreemdeling [helemaal mee eens / mee eens / neutraal / mee oneens / helemaal mee oneens].
3. Er zijn teveel immigranten in Nederland [helemaal mee eens / mee eens / neutraal / mee oneens / helemaal mee oneens].

Welke van de onderstaande groepen zou u niet als burens willen hebben?

4. mensen van een ander ras [genoemd = 1, niet genoemd = 0].
5. immigranten of gastarbeiders [genoemd = 1, niet genoemd = 0].
6. moslims² [genoemd = 1, niet genoemd = 0].

Culturele dreiging (schaal 0-10, hoge score is veel ervaren dreiging)

1. De Nederlandse cultuur wordt [niet] ondermijnd door immigranten
2. Het is beter voor de samenleving als immigranten [hun eigen cultuur behouden/zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur]
3. In de toekomst wordt het aantal immigranten in Nederland [een/geen] bedreiging

Economische dreiging (schaal 0-10, hoge score is veel ervaren dreiging)

1. Immigranten nemen [niet] de banen van autochtone Nederlanders in
2. Immigranten zijn [een/geen] belasting voor het uitkeringsstelsel

Etnische nationale identiteit

Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken om echt Nederlander te zijn:

1. Geboren te zijn in Nederland? [heel belangrijk / een beetje belangrijk / niet zo belangrijk / helemaal niet belangrijk].
2. Dat voorouders uit Nederland komen? [heel belangrijk / een beetje belangrijk / niet zo belangrijk / helemaal niet belangrijk].
3. De taal van het land te spreken? [heel belangrijk / een beetje belangrijk / niet zo belangrijk / helemaal niet belangrijk].
4. Voor langere tijd in Nederland geleefd te hebben? [heel belangrijk / een beetje belangrijk / niet zo belangrijk / helemaal niet belangrijk].

² Hoewel moslims een religieuze en geen etnische groep zijn, wordt de uitsluiting van moslims toch bij etnische uitsluiting gerekend omdat de groep moslims in Nederland vrijwel geheel samenvalt met niet-westerse allochtonen en deze groep in de publieke ruimte ook vaak geduid wordt als moslims.

Civiele nationale identiteit

Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken om echt Nederlander te zijn:

1. Het respecteren van de nationale politieke instituties in Nederland [heel belangrijk / een beetje belangrijk / niet zo belangrijk / helemaal niet belangrijk].

Autoritarisme

1. Kunt u aangeven welke van de volgende drie houdingen het beste past bij uw opvatting over de samenleving?
 - A. Onze huidige maatschappij moet radicaal veranderd worden door revolutionaire acties
 - B. Onze huidige maatschappij moet langzaam veranderen door hervormingen
 - C. Onze huidige maatschappij moet fel verdedigd worden tegen alle veranderingen[A = 0; B = 0,5; C = 1]
2. Ouders verdienen liefde en respect van hun kinderen, ongeacht hun kwaliteiten of tekortkomingen [mee eens / mee oneens].
3. Het hebben van een sterke leider die zich niet bezig hoeft te houden met verkiezingen en het parlement [is heel goed / is goed / is slecht / is heel slecht].
4. Uit deze lijst met kwaliteiten die kinderen thuis kunnen leren, kunt u aangeven welke u hiervan belangrijk vindt? [gehoorzaamheid genoemd = 1, niet genoemd = 0].

Tabel 6. *Correlaties tussen intermediaire en afhankelijke variabelen.*

	Etnische uitsluiting	Economische dreiging	Culturele dreiging	Nationale identiteit	Autoritarisme
Etnische uitsluiting	1.000				
Economische dreiging	.501**	1.000			
Culturele dreiging	.582**	.670**	1.000		
Nationale identiteit	.434**	.361**	.417**	1.000	
Autoritarisme	.321**	.272**	.297**	.290**	1.000